

Z. NORKUS

**RACIONALIZMO SOCIOLOGIJA:
M. VĖBERIS PRIEŠ K. MARKSĄ**

Centrinė Makso Vėberio istorinių-sociologinių tyrinėjimų tema — šiuolaikinės Vakarų kultūros specifika, genezė ir vystymosi tendencijos. Šią temą M. Vėberis žymi terminais „Vakarai“ (Okcident), „šiuolaikinis europietiškas kultūros pasaulis“, „Vakarų racionalizmas“. „Racionalizmas“ jis laiko pagrindine tos kultūros ypatybe. Bet pats terminas „racionalizmas“ vokiečių sociologo vartosenoje yra daugiareikšmis: jis rašo apie ekonominį, teisinį, politinį, religinį racionalumą bei racionalizmą. Šie racionalizmai ir racionalumai nėra to paties Racionalizmo rūšys, Pro- to kaip viską apimančios, harmonizuojančios, vienijančios substancijos apraiškos. „Gyvenimą galima <...> «racionalizuoti» labai skirtingais atžvilgiais ir labai skirtingomis kryptimis. «Racionalizmas» yra istorinė sąvoka, kurioje slypi priešingybių pasaulis”¹. Būti racionali — reiškia būti nuosekliu ir sistemingu savo veiksmuose. Bet tas pats asmuo negali būti nuoseklus ir ekonomikoje, ir dorovėje, ir erotikoje, nes skirtingos veiklos rūšys su savo „racionalizmais“ kelia prieštaraujančius vienas kitam kriterijus. Kuo nuoseklesnis kiekvienas atskiras racionalizmas, tuo aštresnis jo konfliktas su kitais. Vertybių konflikto aštrėjimas yra iš- virkščia kultūros racionalizacijos pusė, todėl šiuolaikiniuose Vakaruose, kur racionalizmai labiausiai nuoseklūs, šis konfliktas yra ypač aštrus. Kartu su „racionalizmu“ jis yra skiriamasis šiuolaikinių Vakarų bruožas. Šis vertybių konfliktas, „dievų kova“, kaip jį vadina M. Vėberis², teo- riškai neišsprendžiamas. Jis reiškiasi ir kaip skirtingų žmonių grupių, pasirinkusių skirtingas vertybes, konfliktas, ir kaip atskiro asmens pasi- rinkimo problema: asmuo negali tuo pačiu metu patenkinti ir savo eko- nominius, ir politinius, ir religinius, ir dorovinius interesus; jam tenka rinktis. Teorinis šio konflikto neišsprendžiamumas reiškia, kad nei moks- las, nei filosofija negali besirenkančiam asmeniui patarti, įrodyti, kuri iš konfliktuojančių žmonių grupių yra teisi, kuris pasirinkimas yra tei- singas.

¹ Weber M. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Tübingen, 1920.— Bd. 1.— S. 62.

² Žr.: Weber M. Wissenschaft als Beruf // Gesammelte Aufsätze zur Wissenschafts- lehre.— Tübingen, 1922.— S. 545—547.

Tačiau teorinis vertybių, interesų konflikto neišsprendžiamumas šiuolaikinių Vakarų kultūroje nereiškia jo neišsprendžiamumo apamai. Pirma, net teoriškai jis neišsprendžiamas yra tik šiuolaikiniuose Vakaruose, kur vertybių konfliktas ir pliuralizmas pats yra vertybė. Vakaruose tam tikros vertybių, interesų rūšies bei tų interesų subjektų grupės prioritetas nėra institucionalizuotas. Institucionalizuotos yra tik jų kovos taisyklės. Tai nebūdinga ikišiuolaikinėms (vormoderne) Vakarų ir kitoms kultūroms, kuriose institucionalizuojamas tam tikrų (dažniausiai religinių) vertybių prioritetas. Antra, ir šiose nesekuliarinėse kultūrose, ir sekuliarizuotoje Vakarų kultūroje vertybių konfliktas nuolatos išsprendžia praktiškai, bendro žmonių gyvenimo eigoje. Individualaus, „vidinio“ vertybinio konflikto lygyje sąmoningas vertybių pasirinkimas yra tik kūrybinio kultūros elito problema. Masių veiklai būdingas vertybinis tradencializmas ir konformizmas. Socialinių grupių vertybinio konflikto lygyje tas konfliktas sprendžiamas per politinę valdžią, kuri įgalina vienos jų vertybinius prioritetus paversti bendros veiklos tikslais. Kad ir kokie būtų praktinio vertybių konflikto išsprendimo būdai, jis vienaip ar kitaip išsprendžia. Jo išsprendimo būdas yra tam tikros kultūros sociologijos faktas. Kaip būtent jis išsprendžia, matyti iš to, kas toje kultūroje duoda toną — „homo oeconomicus“, „homo politicus“, „homo religiosus“ ar kt.—ir kuri iš kultūros spektro frakcijų vyrauja šios kultūros atstovų daugumos vertybinėse orientacijose.

„Racionalizmą“, kultūros sferų, institutų, veiklos rūšių ir veikėjų grupių diferenciacijos pagrindas — poreikių, interesų, gyvenimo problemų įvairovė. Kiekviena kultūros sfera sprendžia tam tikras gyvenimo problemas, susiduria su tam tikra — materialia arba dvasine — „gyvenimo bėda“ (Lebensnot). Tiesiogiai valdo žmonių veiklą ne idėjos, bet interesai (materialūs ir idealūs). Bet „pasaulėvaizdžiai, kuriuos sukuria idėjos, labai dažnai lyg iešmininkai lėmė, kuriais bėgiais interesų dinamika stūmė veiklą“³. Veikiančių asmenų pasaulėvaizdis lemia, kokiais terminais, koku konkrečiu pavidalu žmonės suvokia savo gyvenimo bėdas ir kaip jas sprendžia. Identifikuoti specifinę tam tikros kultūros srities problemą leidžia tik tos kultūros srities teorija. Ji įgalina pažvelgti į daugybę skirtingose kultūrose skirtingais terminais formuluojamų gyvenimo problemų ir jų sprendimus kaip į tos pačios problemos variacijas. Tokia teorija leidžia išsiaiškinti, ar ta problema apskritai yra išsprendžiama, kiek sprendimų ji turi — vieną ar daugiau. Problemos identifikavimas įgalina pažvelgti į tos kultūros srities istoriją kaip į jos racionalizacijos istoriją, kaip į jai būdingo racionalizmo evoliuciją. Tą problemą nebūtinai sąmoningai sprendžia istorijoje veikiantys asmenys; svarbu tai, kad jų veiksmus galima interpretuoti kaip jos sprendimą. Iš kitos pusės, jeigu empirinė medžiaga „leidžiasi interpretuojama“ identifikuotos problemos požiūriu, jeigu požiūris į empirinę medžiagą per

³ Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Vergleichende religionssoziologische Versuche. Einleitung // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.— S. 252.

tos problemos prizmę įgalina ją sistematizuoti, atskleisti naujus prasminius ir priežastinius ryšius,— tai didina ūkymybę, kad problema identifiukuota teisingai ir patvirtina teoriją. Tam tikros kultūros srities ir specifinės jai gyvenimo problemos teorija formuluojama kaip „idealių tipų“⁴ sistema, abstrahuojantis nuo tos problemos ryšio su kitomis problemomis, konstruojant gryną „homo oeconomicus“, „homo politicus“, „homo religiosus“ ir pan.

Identifikuodamas pagrindinę ekonomikos problemą, M. Vėberis remiasi austrų maržinalistinės politinės ekonomijos mokyklos (K. Menges, F. Vyzeris, O. Bëm-Baverkas) teorijomis⁵, interpretuodamas jų sąvokas kaip idealius tipus⁶. Pagrindinė ekonomikos problema — optimalus (racionalus) ribotų resursų panaudojimas poreikiams tenkinti⁷. Šios problemos išsprendimo sąlyga yra tam tikra ekonomikos institucinė organizacija ir ją atitinkanti ūkinė etika, „etosas“. Iš visų empiriškai besireiškančių ekonomikų į tokią institucinę organizaciją labiausiai panašus šiuolaikinis Vakarų kapitalizmas (kartu su jo „dvasia“). Terminas „šiuolaikinis Vakarų kapitalizmas“ M. Vėberio vartosenoje turi dvi reikšmes. Pirma, jis žymi tam tikras ekonomines realijas laike ir erdvėje, vadinasi, yra empirinis, istorinis terminas. Antra, šiuo terminu M. Vėberis žymi idealų ekonomikos tipą (modelį), kuriame yra reikiamos sąlygos optimaliai išspręsti resursų panaudojimo problemą. Čia „šiuolaikinis Vakarų kapitalizmas“ yra teorinis ekonominis ir sociologinis terminas. Šioje vartosenoje termino geografinės ir istorinės konotacijos turi būti redukuotos, neutralizuotos, „suskliaustos“. Patikslinsime M. Vėberį, „idealius ekonomikos“ maržinalistiniam modeliui žymėti įveddami „ekonominio verslovinio kapitalizmo“ („oekonomischer Betriebskapitalismus“)⁸, trumpiau, „verslovinio kapitalizmo“ terminą. Terminą „Vakarų kapitalizmas“ vartosime tik kaip istorinį, nes nuo M. Vėberio laikų šio termino geografinės konotacijos spėjo prarasti savo pagrindą. Tačiau kadaise būtent verslovinis kapitalizmas garantavo Vakarų ekonominę ir politinę pranašumą kitų kultūrų atžvilgiu. Todėl Vakarų ekonomikos atsiradimo priežasčių ir specifikos tyrinėjimas yra M. Vėberio šiuolaikinių Vakarų kultūros tyrinėjimų centre. Klausimas apie Vakarų kultūros atsiradimo priežastis gali būti konkretizuotas taip: dėl kokių

⁴ Žr.: Norkus Z. Makso Vėberio socialinio pažinimo metodologijos kontūrai // Problemos.— V., 1990.— Nr. 42.

⁵ Žr.: Jones B. Economic Action and Rational Organization in the Sociology of Weber // Sociological Theories of the Economy / Ed. Hindess B.— London and Basingstoke, 1977.— P. 30.

⁶ Žr.: Weber M. Die Grendznutzlehre und das „psychophysische Grundgesetz“ // Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre.— S. 372—373.

⁷ Žr.: Vėberis M. Ūkio istorija: Universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai.— Kaunas, 1929.— P. 5—6; jo paties: Wirtschaft und Gesellschaft.— Tübingen, 1922.— S. 32—33, 181—183.

⁸ Tokį terminą siūlo V. Šluchteris. Žr.: Schluchter W. Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte.— Tübingen, 1979.— S. 17.

priežasčių atsirado specifiškas vakarietiškas verslovinis kapitalizmas ir jo institucinės formos?

Verslovinis kapitalizmas — tai ūkinė veikla, kurios tikslas yra gauti maksimalų pelną, panaudojant konkurencinės kovos rinkoje teikiamus šansus. Tokios veiklos institucinės formos yra šios: verslovininko (kapitalisto) namų ūkio atskyrimas nuo pelno įmonės; sisteminga buhalterinė kapitalo apskaita; visų gamybos faktorių (išskyrus darbo jėgą) privati nuosavybė; laisva rinka; racionali technika (t. y. tokia, kurios atžvilgiu galima sąnaudų, našumo, tarnybos laiko kalkuliacija); racionali teisė (t. y. tokia, kuri įgalina numatyti savo, komercinių partnerių bei valstybės organų teises, pareigas, atsakomybę visose galimose komercinėse situacijose); laisvai samdoma darbo jėga; ūkio komercializacija (vertybinių popierių leidimas bei prekyba jais kaip priemonė kapitalui kaupiti)⁹. Visi šie bruožai būdingi versloviniam kapitalizmui kaip idealiam tipui: empiriniams jo „išikūnijimams“ būdingi didesni ar mažesni nukrypimai, pasireiškiantys daliniu rinkos monopolizavimu, daliniu darbo vietų pasisavinimu, kurio pasiekia samdomieji darbininkai, veikdami per profsąjungas, ir kt.

Adekvačią versloviniam kapitalizmui ūkinę etiką M. Vėberis vadina „kapitalizmo dvasia“ bei „profesinės pareigos etika“. M. Vėberio požiūriu, šiuolaikinėje visuomenėje galima išskirti ne vieną, bet keletą etikų — ūkio etiką, politikos etiką¹⁰, mokslo etiką, — priklausomai nuo žmonių veiklos ir socialinių santykių turinio. „Profesinės pareigos etikoje“ pelno siekimas kaip pagrindinis ūkinės veiklos motyvas yra pažabotas, racionalizuotas ištikimybe komerciniams įsipareigojimams, draudimu apgaudinėti pirkėją, net jeigu tokią galimybę teikia pastarojo nenusimanymas. Čia vartojama tiek, kiek būtina palaikyti sugebėjimą našiai dirbti. Jos principai: „laikas — pinigai“, „sąžiningumas — geriausia politika“ (B. Franklino). Pagrindinis žmogaus vertinimo kriterijus — profesinis meistriškumas, asmeniniai profesiniai pasiekimai: aukščiausio įvertinimo joje nusipelno ne turtų ar (tuo labiau) titulų paveldėtojai, bet žmonės, „padarę save patys“ (self-made men), t. y. žmonės, iškilę savo pastangomis¹¹.

Kapitalizmo kritikai daug dėmesio skiria profesinės pareigos etikos pažeidimams („kapitalistinio pasaulio grimasoms“), stengdamiesi sudaryti įspūdį, kad tie pažeidimai yra ne išimtys vakarietiško kapitalizmo kasdienybėje, bet jos norma. M. Vėberio požiūriu, siekimas gauti pelną, nesiskaitant su priemonėmis, yra būdingas „politiniam kapitalizmui“. Tipiškais politinio kapitalizmo atstovais, M. Vėberis laikė S. Rodsą, Dž. P. Morganą, Dž. Rokfelerį, Dž. Guldą¹². Šiuolaikiniuose Vakaruose

⁹ Žr.: Vėberis M. Ūkio istorija.— P. 220—222.

¹⁰ Žr.: Weber M. Politik als Beruf.— München; Leipzig, 1919.— S. 52—67.

¹¹ Žr.: Weber M. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.— S. 30—48.

¹² Žr.: Ten pat.— S. 214.

politinis kapitalizmas koegzistuoja su verslovinio kapitalizmu, tačiau, skirtingai nuo pastarojo, kuris būdingas tik šiuolaikiniams Vakarams, politinis kapitalizmas yra istoriškai universalus reiškinys. Politiniam kapitalizmui būdingas pelno gavimas, panaudojant galimybes, kurias sudaro politinė valdžia. Jam būdingos ūkinės veiklos formos yra mokesčių atpirkimas, paskolos valstybei, monopolinė prekyba, kolonijinių ekspedicijų, karų finansavimas, spekuliacija biržoje (nuolatinė tokios spekuliacijos sėkmė neįmanoma be ryšio su politinėmis sferomis) ir kt. Politinį kapitalizmą ir susijusius su juo ekscesus galima aptikti visose ekonomikose, kuriose kaip priemonę vartojami pinigai. Tačiau visų ikišiuolaikinių vakarietišku ir nevakarietišku kultūrų ekonomikų pobūdį lemia ne politinis kapitalizmas. Jis tėra tradicionalistinės ūkinės veiklos formų papildymas ir „vėžys“. Tradicionalistinės nekapitalistinės ūkinės veiklos motyvas yra ne maksimalus pelnas, bet tradiciškai susidariusių poreikių tenkinimas, socialiniam statusui deramo gyvenimo būdo užtikrinimas. Tradicionalistinės ūkinės veiklos institutų bei tokių institutų kompleksų pavyzdžiai yra natūralinis valstiečio namų ūkis, feodalo dvaras („oikas“), tenkinantis feodalo ir jo šeimynykščių reikmes daugiausia natūrinėmis prievolėmis, viduramžių miesto ūkis, kuris remiasi pastovia klientūra ir vietine rinka. Tarp daugelio kliūčių, su kuriomis susiduria verslovinis kapitalizmas, M. Vėberis išskiria būtent politinį kapitalizmą, kuris griauja pastovių, komerciniu pasitikėjimu besiremiančių, ilgalaikių sandėrių galimybę ir tradicionalistinės, orientuotos į „pramitimą“, ūkinės veiklos dvasią. Nuo šių verslovinio kapitalizmo priešų nukentėjo Pranas Krukelis, bandydamas transplantuoti jį į lietuviškos provincijos dirvą: „Amerikoje didelę rolę lošė pasitikėjimas kompanija, banku, įmone, fabriku. Be pasitikėjimo — nebūtų buvę ir dolerių, nebūtų augęs ir turtas. Šitoji graboriaus pusė buvo pati silpniausia, nes kaip bebūtų jis iš biznieriškos tešlos minkytas, toks charakterio bruožas jo tėvynėje mažiau ar daugiau atrodė perdėm idealistinis“¹³. O štai šiuolaikinės KLR ekonomistai, apibendrindami kiniškojo persitvarkymo pamokas, „konstatuoja dar vieną labai įdomią proceso ypatybę. Pasirodo, dauguma kinų valstiečių (iki 70 procentų), pasiekusi tam tikrą pajamų lygį (nuo 350 iki 1000 juanų vienam šeimos nariui per metus), staiga nustoja domėtis tolimesniu gamybos plėtimu. Patenkinę «standartinius poreikius», jie «nusiramina» ir tenkinasi palyginti lėtesniu materialiniu progresu, bet užtat ir mažiau įtemptai dirba. Žmonės, «visada pasiryžę naujiems rizikingiems žygiams», sudaro tik vieną procentą kaimo gyventojų“¹⁴.

M. Vėberis pabrėžė, kad būtina skirti verslovinio kapitalizmo genezės, istorinės kūrybos situaciją nuo jo funkcionavimo bei ekspansijos, jo, kaip „kultūrinės ir socialinės organizacijos pavyzdžio“, perėmimo ir

¹³ Cvirka P. Frank Kruk // Raštai.— V., 1983.— T. 2.— P. 410.

¹⁴ Изюмов А. Китайский вариант. Опыт экономической реформы в КНР // Знамя.— 1988.— № 3.— С. 205.

adaptacijos kitose kultūrose situacijos¹⁵. Šiuolaikiniuose Vakaruose profesinės pareigos etika yra tokia pat išorinė, priverstinė jėga individo atžvilgiu, kaip ir visas kapitalistinių ekonominių institutų „plieninis kiautas“ (stahlhartes Gehäuse), į kurį tą individą įgrūda gimimo atsitiktinumas. Individas laikosi šios etikos normų, nes kitaip jis gali prarasti pasitikėjimą, bankrotuoti, sociališkai degraduoti; būti doram — naudinga. Verslovinio kapitalizmo genezės situacijoje netradicinis ūkininkavimas pagal verslovinio kapitalizmo ūkinės etikos taisykles yra ne prisitaikymas prie esamų sąlygų, bet pastanga jas pertvarkyti. Šios pastangos sėkmė lėmė palankios politinės bei teisinės-institucinės ir ekonominės konjunktūros (geografiniai atradimai) sąlygos, bet jos šaltiniai, motyvai nebuvo ekonominės kilmės. Nesekuliarinėse kultūrose visų veiklos sričių etikos yra religinės etikos skyriai. Tradicinių nesekuliarinių kultūrų religinės etikos apribuoja tradicionalistinę, orientuotą į „pramitimą“, ūkinę veiklą ir paprastai smerkia kapitalistinę veiklą, žiūri į ją kaip į žmonių dorovinio sugedimo šaltinį. Tokiose kultūrose naujo tipo ūkinės veiklos etika galėjo atsirasti ir paveikti masių elgesį tik kaip religinė etika. M. Vėberio įsitikinimu, pirmapradis profesinės pareigos etikos pavidalas buvo kalvinizmo religinė etika; pagrindiniai verslovinio kapitalizmo kūrėjai — kalvinistai ir giminųjų kalvinizmui protestantų sektų (baptistai, menonitai, kvakeriai) nariai. Kapitalizmo kūrėjų motyvai ir tikslai buvo religiniai, jie nebuvo sąmoningi „kapitalizmo statytojai“. Maža to, jų veiklos rezultatai buvo priešingi jų religiniams tikslams: atsirado socialinis „pasaulis, kuriame religinis absoliučių vertybių rezervuaras išdžiūvo“¹⁶. Versloviniam kapitalizmui išgalėjus, pasikeitė kultūros organizacijos principai, religija prarado vertybinį prioritetą, ir Vakarų kultūra tapo sekuliarine kultūra. Profesinės pareigos etikos saitai su religine etika nunyko, ir ji tapo pasaulietine utilitaristine etika¹⁷. Ekonomikos racionalizavimas revoliucionizavo Vakarų kultūrą, bet viena iš to racionalizavimo priežasčių — kalvinizmo religinė etika — yra religijos racionalizacijos proceso produktas. Kaip ir ekonomikos racionalizacija, religijos racionalizacija turi savo vidinę logiką; ją apibrėžia specifinės religijos problemos ir galimi jų sprendimai, kurių faktiška realizacija istorijoje priklauso nuo daugelio aplinkybių.

M. Vėberio religijos racionalizacijos koncepciją analizuosime antroje šio straipsnio dalyje. O dabar sugretinsime M. Vėberio ir K. Markso kapitalizmo bei kapitalizmo genezės koncepcijas. Tyrinėtojai marksistai sutaria, kad M. Vėberis savo koncepciją laikė alternatyva materialisti-

¹⁵ Žr.: Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. I. Konfuzianismus und Taoismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.— S. 535—536; *jo paties*: Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. II. Hinduismus und Buddhismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Tübingen, 1921.— Bd. 2.— S. 359; Parsons T. Introduction // Weber M. The Sociology of Religion.— London, 1965.— P. LXI.

¹⁶ Turner B. S. For Weber. Essays on the Sociology of Fate.— Boston; London, 1981.— P. 55.

¹⁷ Žr.: Weber M. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.— S. 205.

nei istorijos sampratai, konkrečiau, K. Markso kapitalizmo genezės koncepcijai, išdėstyta garsiajame „Kapitalo“ I tomo 24-ajame skirsnyje¹⁸. Taip pat mano ir dauguma nemarksistinių M. Vėberio komentatorių¹⁹. Tokiai M. Vėberio tikslų interpretacijai kiek prieštarauja ta aplinkybė, kad jis savo darbe „Protestantizmo etika ir kapitalizmo dvasia“ nė karto nepamini K. Markso ir tiesiogiai nepolemizuoja su juo. Marksistai yra jau daug kartų kritikavę M. Vėberį, priešpriešindami jo koncepcijai marksistinio-lenininio istorinio materializmo teiginius, kad gamybinių santykių (bazės) pobūdis priklauso nuo gamybinių jėgų išsivystymo lygio, ir kad bazė determinuoja antstatą, antstatui (taip pat ir religijai) darant atgalinį poveikį bazei. „<...> K. Marksas ir F. Engelsas atskleidė tikrąjį protestantizmo ir kapitalizmo santykį, parodydami, kad protestantizmą pagimdė nauja ekonominė ir susijusi su tuo politinė situacija. Išreiškdamas ir pagrįsdamas religinės pasaulėžiūros ribose kapitalistinių santykių specifiką, protestantizmas padėjo realizuoti objektyvioms ekonominio vystymosi tendencijoms, kurias lėmė pirmiausia naujas visuomenės gamybinių jėgų išsivystymo lygis. Todėl bus teisingas teiginys, kad kapitalistinę moralę, kuri susidarė veikiant socialinėms-ekonominėms sąlygoms, fantastiniu pavidalu atspindėjo kalvinizmo pasaulietinio askevizmo etika, pateikdama tos moralės teologinį pagrindimą“²⁰. Tačiau nėra bandoma išsiaiškinti, kodėl marksistinė kapitalizmo genezės koncepcija galėjo nepatenkinti M. Vėberio.

Pirmiausia reikia pažymėti, kad skiriasi K. Markso ir M. Vėberio vartojamų „kapitalizmo“ sąvokų turinys. K. Marksui kapitalizmas yra gamybinių santykių, ekonominės struktūros tipas. Ekonominės struktūros sąvoka remiasi darbine vertės teorija: ekonominių struktūrų tipai skiriasi vieni nuo kitų pridėtinio darbo pasisavinimo ir realizavimo būdais. „Ta specifinė ekonominė forma, kuria neapmokėtas pridedamasis darbas yra išspaudžiamas iš betarpiškų gamintojų, apsprendžia viešpatavimo ir pajungimo santykį, koks jis betarpiškai išauga iš pačios gamybos ir savo ruožtu daro pastarajai lemiamą grįžtamą poveikį. O tuo yra pagrįsta visa iš pačių gamybinių santykių išaugančios ekonominės visuomenės (Gemeinwesen) struktūra ir kartu jos specifinė politinė struktūra“²¹. M. Vėberis, priimdamas „ribinio naudingumo“ (maržinalistinę)

¹⁸ Žr., pvz.: *Здравомыслов А. Г.* Макс Вебер и его «преодоление» марксизма // *Социологические исследования*.— 1976.— № 4.— С. 158—173; *Льюис Дж.* Марксистская критика социологических концепций Макса Вебера.— М., 1981.— С. 27, 59, 91, 144—154.

Žr., pvz.: *Prades J.* La sociologie de la religion chez Max Weber. Essai d'analyse et de critique de la methode.— Louvain; Paris, 1966.— P. 87, 92. Kitokios nuomonės yra G. Maršalas, siejantis M. Vėberio kapitalizmo genezės koncepciją su problemomis, iškeltomis garsiajame „ginče dėl metodo“ (Methodenstreit) tarp vokiečių istorinės mokyklos ir austrų maržinalizmo politinėje ekonomijoje XIX a. pabaigoje. Žr.: *Marshall G.* In Search of the Spirit of Capitalism. An Essay on Max Weber's Protestant Ethic Thesis.— New York, 1982.— P. 21—40.

²⁰ *Кузнецов А. А.* Критика социологии религии М. Вебера. Автореферат дисс. к. филос. н.— Л., 1975.— С. 21—22.

²¹ *Marksas K.* Kapitalas.— V., 1959.— T. 3.— P. 718.

vertės teoriją, kapitalistinėje ekonomikoje mato ekonominę veiklą (gamyba, valdymas, pirkimas-pardavimas, kreditavimas ir pan.), institutus (įmonės, pinigai, birža ir pan.) bei pasiūlos-paklausos santykio svyravimą. K. Markso požiūriu, visi šie dalykai yra kapitalizmo „reiškiny“, tiesiogiai suvokiamas kapitalistinių gamybinių santykių subjektu; už jo dar slypi tų subjektų sąmonei neprieinama kapitalizmo „esmė“ — pridėtinės vertės gamyba, jos paskirstymas tarp įvairių šakų kapitalistų konkurencinės kovos eigoje, visuomeniškai būtino darbo paskirstymo ir perskirstymo procesas. Padarius šias išlygas, M. Vėberio „verslovinio kapitalizmo“ sąvokos ekstensionaliu ekvivalentu galima laikyti K. Markso „pramoninio kapitalo“, „pramoninio kapitalizmo“ sąvokas. Kitaip sakant, nors šių sąvokų turinys skirtingas, jų apimtys, referentai, maždaug sutampa. Tą patį galima pasakyti apie M. Vėberio sąvokos „politinis kapitalizmas“ ir marksistinių sąvokų „prekybinis kapitalas“, „lupikiškas kapitalas“, „skolinamasis kapitalas“ ir net „finansinis kapitalas“ santykį.

Laikyti kapitalizmą gamybinių jėgų raidos produktu M. Vėberiu trukdo ta aplinkybė, kad kapitalizmo genezės laikais — XV—XVII amžiais — Vakarų Europa neturėjo ryškesnio technologinio pranašumo, lyginant, pavyzdžiui, su Kinija. Jeigu gamybinių jėgų išsivystymo rodikliu laikysime ne tiesiogiai technikos pasiekimus, bet darbo našumo lygį, išvada bus ta pati. Ir technologinis Vakarų pranašumas, ir aukštesnis darbo našumas — ne kapitalizmo atsiradimo priežaida, bet rezultatas: kapitalizmas sukuria ir įdiegia adekvačią jam mašininę „racionalią techniką“, užtikrinančią ir didesnę darbo našumą. Šis technologinis perversmas (XVIII—XIX a. pramonės revoliucija) buvo baigiamasis kapitalizmo tapimo aktas.

Teisybė, K. Marksui „Kapitale“ pramoninis kapitalizmas ir nėra tiesioginis gamybinių jėgų raidos padarinys. „Ekonominė kapitalistinės visuomenės struktūra išaugo iš feodalinės visuomenės struktūros. Feodalinės visuomenės suirimas išlaisvino kapitalistinės visuomenės elementus“²². Kapitalizmas išauga iš smulkiaprekės gamybos, kuri egzistuoja daugumos ikikapitalistinių klasinių visuomenių ekonomikose. Į kapitalistinę prekybinę gamybą ji perauga, susiklosčius dviem pagrindinėms sąlygoms: susiformavus laisvos darbo jėgos rinkai ir sukauptus pinigų sumas, pakankamas įmonėms steigti. Tokios sąlygos buvo sukurtos XVI—XVIII a. Anglijoje kaip „aptvėrimų“ ir kolonijinės ekspansijos padariniai. M. Vėberio nuomone, panašios sąlygos istorijoje ne kartą yra buvusios. Pavyzdžiui, atskirais Senovės Graikijos ir Senovės Romos istorijos laikotarpiais²³, I—II a. Indijoje²⁴, XIV—XV a. Italijoje, XVII—

²² *Marksas K. Kapitalas.*— V., 1957.— T. 1.— P. 639.

²³ Žr.: *Вебер М.* Аграрная история древнего мира.— М., 1925.— С. 18—31, 210—215, 334—337, 382—383, 387—390.

²⁴ Žr.: *Weber M.* Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. II. Hinduismus und Buddhismus // *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.*— Bd. 2.— S. 3—4, 85—91.

XVIII a. Kinijoje²⁵. Tačiau verslovinis kapitalizmas ten neatsirado. K. Markso nurodytos sąlygos yra būtinos, bet nepakankamos versloviniam kapitalizmui atsirasti. Galų gale, valkatų niekada netrūko. Tokie „kadrai“ gal ir tinka jau sustiprėjusiai mašininei gamybai, pajėgiai bet ką išvirti „fabriko katile“. Bet žengiančiam pirmus žingsnius pramoniniam kapitalizmui, kaip darbo jėga, reikalingas visai kitas „žmojiškasis faktorius“. Kita vertus, versloviniam kapitalizmui atsirasti nepakanka ir didelių pinigų sumų sukaupti atskirų asmenų rankose. Iki kapitalistinėse ekonomikose tokios sumos dažnai būdavo sukauptos politinės kapitalistinės veiklos sferoje, tačiau politinis kapitalizmas savaime negali virsti verslovinio kapitalizmu, nes jų ūkinės etikos yra priešingos. Sukaupti XVI—XVII a. Anglijoje politinio kapitalizmo sferoje (kolonijinė, taip pat vergų, prekyba, valstybės skolos finansavimu ir t. t.) kapitalai vėliau buvo panaudoti verslovinio kapitalizmo sferoje, tačiau pastarosios kūrėjai buvo visai ne „politiniai kapitalistai“, nors būtent jų vardus ir darbus lengviausiai pastebi ekonomikos istorikai. „Šiuolaikinio kapitalizmo ekspansijos varomųjų jėgų klausimas nėra pirmoje eilėje kapitalistiškai panaudojamų pinigų sumų kilmės klausimas, bet, visų pirma, kapitalizmo dvasios vystymosi klausimas. Ten, kur ji sustiprėja ir gali pasireikšti, ji suranda piniginių resursų savo veiklai, bet ne atvirksčiai“²⁶. XIV—XV a. Italijos pirkliai sukauptus kapitalus naudojo ne gamybai organizuoti ir plėsti, bet dvarams pirkti ir feodalinės diduomenės gyvenimo būdai mėgdžioti, XVII—XVIII a. prancūzų buržua — bajorų titulams ir valstybinėms pareigoms pirkti. Verslovininkui pūritoniui toks kapitalo panaudojimas yra religinė nuodėmė. Tai, kad prekinės gamybos, valkatų ir piniginių kapitalų nepakanka kapitalizmui atsirasti, faktiškai pripažįsta ir kai kurie šiuolaikiniai istorikai-marksistai. Antai, Ispanija ir Portugalija, „šalys, kur užgimė kolonijinė ekspansija, kur labiausiai siautėjo «kainų revoliucija», kur dešimtys tūkstančių valkatų, išmuštų iš įprasto viduramžių gyvenimo vėžių, šlaistėsi keliais ir miestų gatvėmis, suteikė, ir tai tik kokiems 50—70 metų, minimalias galimybes kapitalizmui atsirasti, o paskui tapo feodalinės-katalikiškos reakcijos draustiniais. Todėl logiškai peršasi išvada, kad tos kapitalistinio vystymosi galimybės, kurios slypi pradinio kaupimo procese, neturi automatiško realizavimosi mechanizmo“²⁷.

Akcentuodamas kalvinizmo religinės etikos ir protestantiškųjų bendruomenių ūkinės veiklos reikšmę kapitalizmo genezės procese, M. Vėberis nesiekia paneigti materialistinį istorijos supratimą ir apginti idealistinį istorijos supratimą. Jo nuomone, abi šios koncepcijos yra vienodai

²⁵ Žr.: Weber M. Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. I. Konfuzianismus und Taoismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.—S. 340—341, 390, 529—530.

²⁶ Weber M. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus // Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie.— Bd. 1.—S. 53.

²⁷ Чистозвонов А. Н. Генезис капитализма: проблемы методологии.— М., 1985.— С. 38.

vienpusiškos ir nepagrįstos empirinių, istorinių ir sociologinių tyrinėjimų požiūriu, nes pretenduoja būti universaliais aiškinimo būdais, pritaikomais visoms istorinėms situacijoms²⁸. Savo Vakarų kapitalizmo genezės koncepcijoje M. Vėberis tesiekia įrodyti, kad kalvinistinė etika buvo jo „adekvati priežastis“, t. y. tokia jo atsiradimo sąlyga, be kurios jis galėjo neatsirasti. Įrodymas, kad be jos Vakarų kapitalizmas negalėjo atsirasti, viršija empirinio tyrinėjimo galimybes. Tačiau ta etika nėra pakankama Vakarų kapitalizmo atsiradimo priežastis. Tokia priežastis — tai visų jo atsiradimo sąlygų kompleksas. Istoriko uždavinys — išskirti iš to komplekso tas sąlygas, kurios „kliudė“ ir kurios „padėjo“ atsirasti Vakarų kapitalizmui. Pastarosios ir nusipelno „adekvačių priežasčių“ pavadinimo²⁹.

Be kalvinizmo etikos, M. Vėberis prie Vakarų kapitalizmo „adekvačių priežasčių“ priskiria miestų savivaldą, pilietybės institutą, racionalią teisę, biurokratinę valstybę, analizuoja jų sąveiką³⁰. Marksistas negali neatkreipti dėmesio, kad į Vakarų kapitalizmo „adekvačių priežasčių“ sąrašą M. Vėberis įtraukia daugiausia tokius faktorius, kuriuos marksizmas priskiria „antstatui“. Kaip žinoma, marksizmo požiūriu, politinių ir teisinių institutų neatitikimas jau egzistuojantiems kapitalistiniams gamybiniais santykiams yra buržuazinių revoliucijų priežastis. M. Vėberis pabrėžia tai, kad ligi tol, kol kapitalizmas tiek sustiprėja, kad darosi pajėgus keisti politinius ir teisinius institutus, jis jau turi būti atsiradęs ir konsolidavęsis. O tai, savo ruožtu, įmanoma tik jau esant tam tikroms institucinėms sąlygoms, kurios nėra kapitalizmo padarinys arba atspindys. Vienas dalykas — romėnų teisė arba luominė valstybė, kitas dalykas — „kadi justicija“, besiremianti „teisingumo jausmu“, arba „sultonistinė monarchija“, kuriai neegzistuoja piliečio teisės.

²⁸ Žr.: Weber M. Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischen Erkenntnis // *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*.— S. 167—170; *jo paties*: R. Stammers „Überwindung“ der materialistischen Geschichtsauffassung // *Ibidem*.— S. 293—300.

²⁹ Žr.: Weber M. Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik // *Ibidem*.— S. 271—290; Schluchter W. Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus.— S. 213—214.

³⁰ Sistemine M. Vėberio Vakarų kapitalizmo genezės koncepcijos analizė yra specialaus tyrinėjimo uždavinys. Tokį tyrinėjimą bando atlikti, pvz., R. Kolinzas, kuris skiria Vakarų kapitalizmo atsiradimo galutines (ultimate), fonines (background), tarpines (intermediate) sąlygas ir ieško jų tarpusavio santykio. Žr.: Collins R. Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization // *American Sociological Review*.— 1980.— Vol. 45.— No 6.— P. 925—945.